

Дәріс №2.

Тақырыбы: Фольклордың тегі мен жанрына қарай жіктелуі, тарихи зерттеу принциптері

Жоспар:

1. Фольклортану ғылымындағы теориялық бағыттар мен мектептер
2. Фольклордың жанрлық түрлеріне қарай жіктелуі
3. Фольклорды зерттеудегі тарихилық принциптері

Мақсаты: Фольклортану ғылымы теориялық бағыттары мен мектептер туралы жан-жақты ақпарат береді. Фольклордың жанрлық түрлеріне қарай жіктелуін меңгертеді. Фольклордың зерттеудегі тарихилық принципін арнайы қарастырады.

Негізгі ұғымдар: фольклор, синкрет, көпфункционалы, руханият, жанр, теория, бағыт, мектеп, тарихилық.

Фольклор – синкретті, көпфункционалы руханият. Ол әрі танымдық, әрі эстетикалық қызмет атқарады. Фольклор тәрбиелік мақсатта да пайдаланылады. Сонымен бірге фольклордың утилитарлық (қолданбалы) функциясы да бар, яғни ол белгілі бір жағдайда тұрмыстық қажетті өтейді. Фольклордың ең маңызды функциясы – эстетикалық және сөйілдік. Фольклор қызметінің мұншалықты көп болуы, бір жағынан, оның синкреттілігінен туындаса, екінші жағынан, әр жанрдың әр дәуірде әр түрлі міндет атқаруына және фольклорлық шығармалардың орындалу мақсатына байланысты. Утилитарлық және тәрбиелік мақсат көздеген фольклорлық шығармалардың көркемдік сапасы эстетикалық және сөйілдік функция атқаратын туындылардың поэтикалық деңгейінен төменірек болады. Егер бірінші топтағы шығармаларда нені айту керек деген мақсат алға қойылса, екінші топқа енетін туындыларда нені және қалай айту керек мәселесі бірінші кезекте тұрады. Осы уақытқа дейін біз фольклорды тек сөз өнері ғана деп ұғынып келдік. Бұл түсінік фольклордың аясын тарылтады әрі сөз өнерінің эстетикалық, эмоциялық қасиетін төмендетеді.

Өнер дегеніміз – өмірді, оқиғаны, құбылысты немесе сезімді көркем түрде бейнелеп, қайта жаңғырту. Олай болса, арбау, алғыс, қарғыс, немесе әр түрлі ырымдар мен нанымдар болмысты, я болмаса сезімді көркем түрде бейнелеуді, жаңғыртуды мақсат тұтпайтындықтан сөз өнері бола алмайды. Бұған қоса, өнер болу үшін шығарманың поэтикасы, композициясы, іс-әрекет атқаратын кейіпкерлері, олардың қақтығысы, т.б. қасиеті болуы керек. Осы тұрғыдан келгенде, ұлттық сөз өнерімізді үш түрге бөлуге болады: фольклор, ауыз әдебиеті (ақын, жыраулар поэзиясы) және жазба әдебиет. Бұлардың үшеуіне де ортақ белгілері болумен бірге әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар. Фольклордың үш сипаты бар:

- а) фольклор – ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра;
- ә) фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі;
- б) фольклор – сөз өнері.

Фольклор – ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра. Фольклор – көп заманның, бірнеше дәуірдің, әр түрлі қоғамның жемісі, сондықтан ол көпқатпарлы, көпсатылы және көпмағыналы, көпқырлы. Ежелгі замандарда пайда болған ырымдар мен ғұрыптар, діни ұғымдар мен мифтер, – бір жағынан, фольклор, өйткені олар сол тұстағы адамдардың ауызша шығарып айтқан әңгімелері және іс жүзінде атқарған ырым-кәделері. Бұл тұрғыдан қарағанда, олар – екінші жағынан, сол дәуір қоғамының мәдениеті болды, себебі сол замандағы адамдар атқарған ырым-кәделер мен айтылған әңгіме-мифтер сол қауым үшін мәдени рөл де атқарды. Үшінші жағынан, әр түрлі ырымдар, ғұрыптар, діни нанымдар мен мифтер алғашқы қауым адамының дүниені танып-білу процесінде қалыптасқан руханият еді. Олар, – түптеп келгенде, сол бір көне дәуір адамдарының дүниетанымы еді. Қазақ фольклорында осы айтылғандардың барлығы кездеседі десе де болады. Атам заманда ғұмыр кешкен ата-бабаларымыздың әрі дүниетанымы, әрі рухани мәдениеті болған діни нанымдар мен әр түрлі ырым-кәделер, мифтер түрінде өмір сүрген ежелгі фольклор бізге мұра болып та жеткен. Солармен бірге әр кезең қоғамында пайда болған басқа да көптеген ұғымдар мен түсініктер, мифтер мен әңгімелер де фольклорлық дүниелер болып, сол әр заманның белгі-бедерін, түсінік-пайымын да сақтап келген. Солардың бәрінің басы фольклорда қосылады. Алғашқы қауымға тән дүниетаным мен діни нанымдардың қазақ фольклорындағы көрінісі болып анимизм, тотемизм, магия, табу, сондай-ақ рулық қауымның дамыған тұсында қалыптасқан шамандық түсініктер мен аруаққа табыну есептеледі.

Фольклор - өзіндік көркем әдіс, бейнелеу тәсілдер мен көркемдеуіш құралдар жасап, орнықтырды. Бұл процесте ол ежелден келе жатқан ұғымдар мен нанымдарды, мифтер мен басқа да ескі жанрларды пайдаланып, оларға басқа сипат дарытты, эстетикалық міндет артты. Сөйтіп, алғашқы қауымға тән мифтік сананың жемісі көркем құралға айналды, бейнелілікке және метафораға негіз болды. Осы жолда көркемдік шарттары қарапайымдылықтан күрделілікке ойысты, саналы, мақсатты қиял пайда болып, ғажайыптық сипат алды, утилитарлық функция эстетикалыққа ауысты, осының нәтижесінде фольклор поэтикасының қалыптасуы, оның кейінгі заманда әдебиетке енуі, әдеби поэтикаға негіз болуы – заңдылыққа айналды. Көркем фольклорлық жанрлар туып, қалыптасты, ертегілер, жырлар, дастандар ең алдымен эстетикалық, сейілдік, содан соң тәрбиені мақсат тұтты.

Фольклорды өнер етіп көрсететін басты белгілері мыналар: романтикалық әдіс пен типтендіру, тұтастану процесі, кейіпкерлерді суреттеу тәсілдері, жалпылық пен формулалықтың қатар жүруі, импровизацияның айырықша көрінуі, шығармалардың тұрақты композициясы мен өзіндік стилі, фольклорлық уақыт пен кеңістік, әлеуметтік утопия туралы айтылады. Бұлар фольклорды сөз өнері етіп, әдебиетке жақындатса, енді бір ерекшеліктер бұл екеуін алшақтата түседі. Мәселен, фольклордың байырғы ұғымдармен, түсініктермен, әдет-ғұрыппен байланысы, фольклорлық сана мен ойлау, индивидтік тілдің жоқтығы, даралық портреттің болмауы, іс-әрекеттің

біржақты әрі дереу істелуі, кейіпкердің ғажайып туып-өсуі, оның ғаламат қасиеттерге ие болуы әдебиетке тән емес. Бірақ бұл айтылғандар фольклордың өнер екенін жоққа шығара алмайды. Оның үстіне, фольклордың шындықты суреттеуі, тарихты қамтуы, қиял мен болмыстың ара-қатынасын өзгеше өруі, сондай-ақ фольклор шығармаларының орындалу мақсаты мен мәнері, тыңдаушылардың фольклорлық туындыға, ондағы іс әрекеттерге көзқарасы, – бұлар да фольклорды сөз өнері ретінде көрсете алады. Сонымен, фольклордың өзіндік табиғаты оның теориясына да өзгеше сипат береді. Фольклор теориясы ең алдымен оның әр кезде атқаратын әртүрлі қоғамдық-тұрмыстық міндеті мен танымдық, тәрбиелік және эстетикалық функцияларынан, мақсаттарынан туындайтын мәселелерді қарастырады. Бұлардың ішінде ең бастылары, әрине, фольклорлық дәстүрмен тығыз байланысты. Фольклорлық дәстүр дегеніміз – қалыптасқан шығармашылық әдістің жалғастығы, ал әдебиеттегі дәстүр дегеніміз – бұрынғы тәжірибені жаңғырту болып табылады. Дәлірек айтар болсақ, фольклордағы дәстүр – бұрынғы тәжірибені өзгертпей қабылдау әрі жалғастыру, ал әдебиеттегі дәстүр – бұрынғыны сол қалпы ала салу емес, соны өзгерте дамыту. Сол себепті де әдебиетте даралық сипат басым болады да жеке автор өзінен бұрынғыны қайталамайды. Мәселен, Абайды алайық, ол өзіне дейінгі бүкіл ақын-жыраулардың мұрасын бойына сіңірген. Асан, Шалкиіз, Бұқар, Дулаттар болмаса Абай да болмас еді. Бірақ Абай оларды сол күйінде қайталаған жоқ, олардың мұрасын бойына сіңіріп қана қоймай, ол өзі қабылдаған нәрсені елге қайтадан, мүлде жаңарған түрінде берді ғой. Міне, әдебиеттегі дәстүр дегенді осылай түсіну қажет. Ал, фольклордағы дәстүр мұндай мақсаттан аулақ, онда бір шығарманың ертеде айтылған нұсқасы жаңадан жырланғанның өзінде алғашқыдан алшақ кетпейді. Фольклорда варианттылықтың болатын бір себебі - осы. Фольклор теориясының маңызды бір мәселесі - көркемдік әдіс, соған байланысты кейіпкерді суреттеу тәсілі. Осы тұрғыдан келгенде, фольклор романтикалық типтендіру әдісін қолданып, кейіпкерді суреттеуде дәріптеу мен әсірелеу сияқты тәсілдерді пайдаланады. Мұнда уақыт пен кеңістік өзгеше көрінеді. Мәселен, эпикалық уақыт әдеттегіден басқаша, сондай-ақ кеңістік те болмыстағыға сәйкес бола бермейді, бұларда шарттылық, мақсатты қиял үлкен рөл атқарады. Эпикалық стиль мен тұрақты формулалар фольклор шығармасына өзіндік баяндау тәсілін жүктейді. Көнелік сипат пен жаңаның, қиял мен ақиқаттың аралас жүруі – фольклорға тән ерекшеліктің бірі. Оларды зерттеуші жақсы ажырата білуі тиіс. Фольклорлық шығармалардың композициясы біртектес болып келеді де, оқиғалар бір кейіпкердің маңайына шоғырланады, сөйтіп іс-әрекеттер бір бағытта өтіп жатады, ал уақыт кері шегерілмейді... Осы айтылғандардың бәрі сөз өнеріне айналған көркем фольклорға қатысты.

Фольклор теориясы дегенде, бұлардан басқа да аспектілер бар екенін айту керек. Солардың бастылары: сюжеттердің контаминациясы, жанрлардың синкреттілігі, фольклордағы импровизацияның рөлі мен орны, фольклордың тарихқа, шындыққа қатынасы, ұлттық ерекшеліктер мен типологиялық сюжеттер, фольклорлық сана мен орындаушының арақатынасы. Міне, осы

қасиеттері арқылы фольклор әдебиетке жақындайды, бірақ ол – әдебиет емес. Ежелден келе жатқандықтан фольклор жоғарыдағы өнерге тиесілі белгілерді әдебиеттен бұрын өмірге әкелген, пайдаланған. Сол себепті де фольклор – әдебиеттің бастауы деп түсініледі, ол – әдебиеттің өзі бола алмайды. Әрбір фольклорлық шығарма – дәстүрге негізделген, халыққа кең тараған, варианттары бар, ауызекі айтылатын, авторсыз туынды. Ал, әдебиет туындысы – авторлық мәтін, онда автордың қайталанбас қолтаңбасы, өз стилі бар, оның варианты болмайды. Автордың әр кейіпкері - дара, өзіне ғана хас мінез-құлқы бар, сөйлеу машығы бар тұлға. Жалпы, фольклордың жинақтау мен шарттылықты пайдалану мүмкіндігі авторлық әдебиетке қарағанда әлдеқайда мол екендігі – бұл күнде мойындалған ақиқат

Бізге жеткен фольклор - жанр жағынан бай, көркемдігі жағынан кемелденген, әр алуан қызмет атқаратын рухани мұрамыз және күнделікті тіршілігімізге қолданыста болып, мәдени қажеттігімізді атқарып жүрген ұлттық өнеріміз. Бүгінгі заманға ол көптүрлі, көпсатылы руханият ретінде жетіп отыр. Оның біраз түрі есте жоқ ескі заманда туса, енді бір тобы кейінгі дәуірлерде пайда болған. Олар ұзақ тарихи даму жолында бір-бірімен араласып, тоғысып, бірі-біріне сіңісіп кеткен, сондықтан олардың әрқайсысын жеке бөліп алып, тек соған ғана тән белгілерді анықтау оңай емес. Сол себепті ғылымда фольклордың тарихы, оның жанрлық құрамы дегенде басты критерий етіп фольклорлық шығармада белгілі бір дәуірдің шындығымен қатар санасы, ұғым-түсінігі, наным-сенімі қандай дәрежеде көрсетілетінін, қаншалықты сақталғанын, шығарманың көркемдігі қай дәрежеде екендігін және оның қандай мақсатпен орындалатынын алады. Міне, осы тұрғыдан келгенде бізге жеткен фольклордың жанрларын ежелгі, көне және жаңа (ғұрыптық, көркем және бейкөркем) деп шартты түрде бөлуге болады. Жоғарыда қай жанр қай дәуірде пайда болғанын, кейін қандай өзгеріске түскенін шолу түрінде баяндап шыққандықтан біз ұлттық фольклорымыздың жанрларын осы күнгі жағдайы бойынша ең ескі дегеннен бастап бертіңгі кездерде туғандарына дейінгісін қысқаша түрде сипаттап беруді жөн көрдік. Сонымен, біздің дәуірге сарқыншақ түрінде өзгеріп жеткен ең ежелгі жанр деп мифті айтамыз. Мифтер. Әлем фольклорында мифтің түрі көп. Олар әр елдің өмір салты мен рухани даму деңгейіне сәйкес әр алуан сипатта болады. Айталық, жаңа дәуірге дейін алғашқы рулық қауым формасында өмір кешкен австралиялықтардың, африкалықтардың мифтерінде архаикалық белгілер көп сақталған. Ал, билеуші мемлекет түрінде ғұмыр кешкен жұрттарда мифтер ежелгі қасиеттерін жоғалтқан, немесе басқа бір жанрға айналып кеткен, я болмаса өзге жанрларға сіңіп, сарқыншақ түрінде көрінеді. Қазіргі ғылым осының бәрін зерттей келіп, мифтің мынадай түрлерін анықтаған: жасампаздық мифтер, космогониялық мифтер, этиологиялық мифтер, эсхатологиялық мифтер, тотемистік мифтер, шамандық мифтер, генеалогиялық мифтер, дуалистік мифтер. Қазақ фольклорында бұлардың барлығы дерлік ұшырасады, бірақ олар көбінесе таза күйінде емес, басқа жанрлардың құрамында, кейде жеке әңгіме түрінде кездеседі. Мифтің басты

міндеті – жер бетіндегі нәрселердің, аспан шырақтарының, адамның, жанжануардың пайда болу себептерін түсіндіру. Бұл үшін алуан түрлі ежелгі наным-сенімдер, ұғым-түсініктер пайдаланылады. Солардан мифтік сананы, оның өзгеруін, сөйтіп бірте-бірте көркем құралға айналғанын көруге болады. Қазақ мифінің ішінде әсіресе кең тарағаны – жер бетіндегі тау-тастың, көлдің пайда болу тарихын баяндайтын, сондай-ақ аспан әлемінің құрылысын түсіндіретін және әртүрлі жануар мен жәндіктердің кейбір қасиеттерін әңгімелейтін шығармалар. Айталық, Жетіқарақшы, Ай мен Күн, Құс жолы мен Кемпірқосақ туралы әңгімелер – космогониялық мифтер болса, қарлығаштың құйрығы неге айыр, қоянның ерні неге жырық, суыр неге адамша қол қусырып тұрады? – деген сұрақты-себепті баяндаулар этиологиялық мифке жатады. Ертедегі адамдар табиғаттың құбылыстарын, аспан әлеміндегі шырақтарды түсіну үшін олар туралы неше түрлі миф шығарып, өз тұрмысын соларға көшірген, көп нәрсені күнделікті шаруа мен тұрмыс, адамдық қасиеттер мен қатынас тұрғысынан түсіндірген. Мифтердің басты кейіпкерлері – ілкі ата, жасампаз қаһарман, тотем-баба мен шаман. Бұлармен бірге ежелгі рух-иелер: желаяқ, көлтауысар, сакқұлақ, таусоғар жүреді. Хикаялар. Алғашқы қауымның мифі үздіксіз пайда болып отыратын тұрмыстық әңгімемен бірігіп, келе-келе, әсіресе рулық қауым шарықтап, феодалдық қоғамға көшкен тұста жаңа бір жанрды, хикаяны қалыптастырады. Хикаяда шындық бір факті болуы мүмкін, бірақ шындықтан гөрі қоспа көп болады, себебі бір оқиға туралы әңгіме, көбінесе жеке адамның өзі туралы әңгімесі ел арасында айтыла-айтыла көптеген өзгеріске ұшырайды. Оған әу-баста болмаған жағдайлар жамалады. Кейіпкер енді әдеттегідей жануармен ғана емес, мифтік ұғымнан қалған түсінік бойынша елдің ойдан шығарған неше түрлі ғажайып сиқырлы мақлұқтармен кездескен болып көрсетіледі. Мысалы, бір аңшының басынан кешкен әңгімелері бірден-бірге айтылып, алғашқы оқиғасы қоюланып, біраз әсіреленіп, енді батырдың жезтырнақпен, немесе жалғыз көзді дәумен, я болмаса албастымен, яғни адам көрмеген өзге хайуанмен жолығып, айқасқаны туралы хикаяға айналады. Мұндай хикаяларда ертеректе туған шамандықтың да белгілері кездесіп қалады. Хикаялар архаикалық мифтердің негізінде де пайда болады. Мемлекеттік қоғам орныққан кезде ежелгі рух-иелік мифтер өзгеріске түседі, ондағы кейіпкерлер басқа сипатта, өзге рөлде көрінеді. Бұрынғы жасампаз қаһарманның орнына Зевс сияқты, Тәңір секілді дүниенің бәрін жаратушы, ал рух-иелердің орнына тіршіліктің әр саласын басқаратын құдайлар келеді. Сөйтіп, ертедегі мемлекеттерде көпқұдайлы мифология қалыптасады. Қазақ фольклорында көпқұдайлы мифологияның іздері көне Түркі қағанаты тұсында болған көктегі Тәңір мен басқа да тәңірлер туралы ұғымтүсініктерден қалған сарқыншақтардан көрінеді. Ислам келгеннен кейін ол нанымдар мен кейіпкерлер ысырылып, орнына исламдық мифологияның кейіпкерлері енеді. Сөйтіп, ежелгі албасты, жезтырнақ, үбе, күлдіргіш тәрізді кейіпкерлермен бірге хикаяларда жын, шайтан, диюлар жүреді. Фольклордың басқа жанрларынан бөлектеп тұратын тағы бір белгі – хикаяда кей жағдайда адам мен мифологиялық кейіпкердің қақтығысы трагедиямен аяқталады, яғни

адам жеңіліс табады. Еңбек пен кәсіпке байланысты фольклор. Бұл топқа аңшылық пен бақташылыққа, диқаншылыққа қатысты айтылатын, сондай-ақ алуан түрлі жағдайлар туралы баяндайтын архаикалық әңгімелер жатады. Олар меморат түрінде, яки хикая іспетті болып келеді. Мұндағы басты кейіпкерлер – аңшы, мерген және әртүрлі аң-құстар. Алғашқы қауымның өзінде-ақ тұрмыстық әңгімелер туып отырған. Олардың мазмұны күлкілі әрі ритуалдық мәнде болған. Малшылық, аңшылық кәсіпке байланысты да әңгіме, өлең қалыптасып, олар да магиялық мақсатта орындалған. Төрт түлікке, аң мен құсқа қатысты өлеңдер мен әңгімелерді жатқызуға болады. Диқаншылыққа қатысты фольклор да ежелгі нанымдарға арқа сүйейді. Тұрмыстық, кәсіптік фольклордың бір түрін лирикалық өлеңдер құрайды. Ғұрыптық фольклор. Бұл топ ежелгі заманғы діни нанымдар мен ырымға, салт-ғұрыпқа негізделген жанрлардан тұрады. Олар – арбау, алғыс, қарғыс, бәдік, бақсы сарыны, т.б. Бұл жанрлар ерте заманда таза магиялық функция атқарған да, ғұрыптық іс-әрекеттермен тығыз байланыста болған. Сондықтан олар тек утилитарлық, яғни қолданбалы мақсатта орындалған. Келе-келе олар көркемдік қасиеттерге де ие болған. Сөйтіп, кейбіреулері өнерлік те сипат қабылдаған. Айталық бақсы ойыны мен сарынында біршама көркемдік белгілер бар. Көне дәуірлерде туып, адамның алуан түрлі тірлігінде қолданылған бұл жанрлар әр мезгілдерге сай өзгеріп отырған. Мысалы, ислам діні енгеннен кейін байырғы алғыс енді бата, ал ескілікті жалыну, жалбарыну енді мінәжат түріне айналады. Ғұрыптық фольклордың құрамында үйлену салты мен жерлеу рәсіміне қатысты жанрлар бар. Үйлену салтымен байланысты той бастар, жар-жар, сыңсу (қоштасу), беташар сияқты жанрлар да екі бірдей қызмет атқарады: ғұрыптық әрі көркемдік. Олар ежелгі діни наным-сенімдік мәнінен біртебірте айрылып, біздің уақытымызға, негізінен, сейілдік әрі эстетикалық мақсатта орындалатын руханият түрінде жетіп отыр. Осы секілді жерлеу рәсіміне қатысты орындалатын іс-әрекеттер мен фольклор да өте көнелік мағынасын өзгерткенмен әлі күнге дейін қолданыста бар. Рас, олар қазіргі кезеңде көркемдіктен гөрі ғұрыптық қызмет атқарады. Мәселен, естірту, көңіл айту, жұбату түрлері осы мәнде болып келеді де, ал жоқтау көп орындала бермейді. Солай бола тұрса да, ХХ ғасырдың екінші жартысына дейін ел арасында естірту мен жоқтау көркемдік мәнісін жоғалтқан жоқ еді. Ал, өткен ғасырлардан жеткен үлгілері – көркем фольклордың әдемі нұсқалары, оларда ежелгі мифтік ұғымдар мен мифологиялық түсініктер, діни нанымдар алуан түрлі көркемдік-бейнелеу құралдарына айналып, неше түрлі символикаға бай поэзия туғызған. Ертегілер. Бұл топқа енетін жанрлар да ерте замандарда пайда болып, адамзат тарихының әр кезеңінде өзгеріске түсіп отырған, сөйтіп біздің дәуірге классикалық көркем фольклор түрінде жетіп отыр. Ертегілер көне мифтермен, хикаялармен, наным-сенімдермен тығыз байланысты, ежелгі мифологияны жетілдіре пайдаланып, қиялды араластырып, ғажайыптық сипатқа ие болған. Соның нәтижесінде осы жанрдың өзіне тән поэтика мен эстетикасы қалыптасқан, болмысты солардың тезінен өткізіп бейнелеген. Бізге жеткен ертегілер бірнеше жанрдан тұрады:

хайуанаттар туралы ертегілер, қиял-ғажайып ертегілер, батырлық ертегілер, хикаялық (новеллалық) ертегілер, сатиралық ертегілер. Бұлардың бәріне ортақ белгілері және әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері бар.

Балалар фольклоры. Фольклордың бұл түрі өзіндік сипатымен ерекшеленеді. Ең бастысы – осы топқа жататын шығармалар кімдерге арналғандығы және қандай мақсатта орындалатындығы, яғни қандай функция атқаратындығы. Осы екі шартқа сүйене топтағанда, балалар фольклоры әр түрлі ішкі жанрларға, немесе түрлерге бөлінеді. Бірінші шарт бойынша балалар фольклоры үлкен үш топ құрайды: а) үлкендердің балаларға арналған фольклоры, ә) үлкендер репертуарынан балалар аузына көшкен шығармалар, б) балалардың өз ортасында айтылатын фольклор. Демек, бұл шарттың ұстанымы – генетикалық негіз. Ал, екінші шарт балалар фольклорының атқаратын функциясын негізге алады. Ол бойынша мынадай топтарды бөлуге болады: а) балалар ойынына байланысты, ойын үстінде орындалатын шығармалар; ә) ойыннан тыс, басқа мақсатта орындалатын шығармалар. Қазақтың балалар фольклорын үлкен екі сала бойынша қарастыруға болады: а) балаларға арналған шығармалар, ә) балалардың өздері шығарған шығармалар. Балаларға арналған шығармалар. Бұл шығармалар көбінесе тұрмыстық, тәрбиелік мақсат көздейді. Олардың бір бөлігі жас баланы әлпештеу, желеп-жебеу, уатып-алдарқату үшін орындалады (бесік жыры, сәбилік ғұрып жырлары – шілдеханада, тұсау кесерде, т.б. әдет-салтқа қатысты орындалатындар). Енді бір тобы – жас баланың өсіп-жетілуіне байланысты ырым-ғұрыптық іс-әрекеттер кезінде айтылады (мәпелеу жырлары, алдарқату өлеңдері, т.б.). Үшінші топтағысы – жеткіншектерге арналған әр түрлі өлең, жыр, ертегі (тақпақ, санамақ, жаңылтпаш, жұмбақ, ертегі). Жалпы, балаларға арналған фольклордың көркемдігі айтарлықтай жоғары болмайды. Олар, негізінен, балалардың жасы мен психологиялық ерекшеліктеріне байланысты келеді. Тек жеткіншектер үшін айтылатын шығармаларда тәрбиелікпен қатар эстетикалық та мақсат қойылады. Мұнда поэзиялық та, прозалық та фольклор бар, тіпті драмалық түр де кездеседі. Олардың өзіндік поэтикасы, композициясы, образдар жүйесі болады. Балалардың өздері шығарған шығармалар. Негізінен, мұндай шығармалар ересек балалардың арасында туып, орындалады. Олардың ішінде ғұрыптық та, ойындық та фольклор бар. Демек, мұнда әрі тұрмыстық, әрі эстетикалық мақсат қатар жүреді. Бір топ шығарма маусымға байланысты болса, екінші топты балалардың арнау-тілек, сондай-ақ күнделікті тіршілікке, табиғатқа, жан-жануарға қатысты жай өлеңдері құрайды. Ендігі бір топқа балалардың бірін-бірі сынау, білу, тану үшін айтылатын, сондай-ақ сөз бен өнер сайысын көрсететін шығармалар жатады (тақпақ, сұрамақ, қызықтама, мазақтама, санамақ, өтірік өлең, жұмбақ, т.б.). Бұларда біршама көркемдік сипат бар, олардың ұйқасы, ырғағы, шумағы, тағы басқа бейнелеу құралдары – тегіс фольклор дәстүріне сай. Әрине, балалар фольклоры тек осы аталған үлкен екі топпен шектелмейді. Мұнда үлкендердің де кейбір, дәлірек айтқанда, оу-баста үлкен адамдарға арналып, бірақ бірте-бірте балалар қауымына ойысқан шығармалар да бар. Бұлар –

балалар репертуарынан мықтап орын алып, өздерінің алғашқы мән-мағынасын, ежелгі функциясын жоғалтқан, сөйтіп басқа мақсатта орындалатын шығармалар (этиологиялық мифтер мен ертегілер, жұмбақтар, мақал-мәтелдер, жаңылтпаштар). Олар көркемдік қасиеті жағынан да ерекшеленіп тұрады. Дидактикалық фольклор. Фольклордың бұл түрі өзінің құрамы жағынан біркелкі емес. Мұнда оу-баста дидактикалық мақсат емес, танымдық, ғұрыптық қызмет атқарған жанрлар (жұмбақ, мақал, мәтел), сондай-ақ тек ғибраттық роль атқарып дүниеге келген жанрлар (мысал, терме) және таза практикалық міндет арқалаған жанрлар бар (жаңылтпаш, шешендік сөз). Соған қарамастан бұлардың басын біріктіретін қасиет – дидактикалық сипаты. Бұл топқа енетін шығармаларда, негізінен, дайын ақыл, кеңес беріледі, сөйтіп белгілі бір оқиғаны баяндау, немесе құбылысты суреттеу арқылы қорытынды жасалады. Олардың әрқайсысының түкпірінде тағылымдық, тәлімдік ой жатады да, тыңдаушысына нақты іс-әрекетті, я болмаса бір жағдайда өзін қалай ұстауды, не істеуі керектігін нұсқайды. Бұлай болатын себебі – қорытынды да, ақыл-кеңес те жинақталған тәжірибеге негізделгендігі. Ғибратты ой мен ақыл кеңес көбінесе есте сақтауға ыңғайлы, жаттауға жеңіл түрде айтылады, ал мұның өзі сол шығарманың да, ондағы ой-пікірдің де ұзақ өмір сүруін қамтамасыз етеді. Дидактикалық мәндегі шығармалардың басым көпшілігі ұйқасқа құрылған әрі ырғақты болып келеді, тіпті проза түріндегілердің өздері де ұйқас тіркестермен аяқталады. Осындай ортақ белгілермен қатар дидактикалық жанрлар өзіндік сипаттарымен де ерекшеленеді. Жұмбақтар. Ең көне жанрлардың қатарына жатады. Ежелгі рулық қоғам адамдарының құдіретті деп таныған құпия тілінің, сөздерінің негізінде пайда болған. Магиялық қасиет танылған осындай астарлы сөздің көмегімен аңды, табиғатты «алдауға, көңілдендіруге» болады, сөйтіп аң аулағанда, ау құрғанда табыс келеді деп сенген. Ескі нанымдар бойынша адамдар маңайдағы аң-құс, тау-тас, ағаш-орман адамша өмір сүріп, адам тілін түсінеді деп ойлаған, сол себепті олар жұмбақтап сөйлейтін болған. Осындай әдіс арқылы тылсымға толы табиғатпен күресіп, оны жеңуге болады деп иланған. Сөздердің орнын ауыстырып, немесе бір заттың атауын екінші нәрсеге көшіру арқылы шартты тіл жасаған. Қоғам дами келе бұл утилитарлық қызмет өзгереді, бірте-бірте жұмбақ танымдық, тәрбиелік, тіпті сейілдік мақсатта айтылатын болады. Бара-бара жұмбақ адамдардың тапқырлық пен білім сайысына айналады, сөйтіп өнер деңгейіне көтеріледі. Өмір ағымындағы өзгерістер жұмбақты балалар репертуарына енгізеді, оны фольклорлық ойынға айналдырады.

Тұжырым. Фольклор – сөз өнері. Өнер болу үшін ең әуелі көркемдік қасиет және орындаушы мен тыңдаушы болуы керек. Қазақ қоғамында фольклор осы үш шартты түгел орындаған, тіпті, одан да кең ауқымды қамтыған. Фольклор – әрі әдебиет, әрі театр рөлін атқарды, оның шығарушылары әрі орындаушылары – жыршы мен ақындар, сондай-ақ тыңдаушылары мен көрермендері болды.

Бақылау сұрақтары

1. Әлемдік фольклортану ғылымындағы теориялық бағыттар мен мектептердің қазақ фольклортану ғылымына әсері?
2. Фольклортану ғылымы тұрғысынан С.Қасқабасовтың жанрға берген анықтамасы қандай?
3. Фольклордың тарихи зерттеу принциптері туралы не білесіз?
4. А.Байтұрсынұлы ауыз әдебиетін неше топқа бөліп жіктейді?

Оқуға ұсынылған әдебиеттер

1. Қоңыратбаев Ә. Қазақ фольклорының тарихы. – Алматы, Ана тілі, 1991. – 288 б.
2. Садырбаев С. Қазақ халық әдебиеті. Хрестоматия, жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. Алматы, Рауан. 1990. – 240 б.
3. Тілеужанов М. Ел әдебиеті. Алматы, Ана тілі, 1992. – 176 б.
4. Сейітжанұлы З. Халық әдебиеті. Оқу құралы. – Алматы, Қазақ университеті. 2002.-155 б.
5. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. Алматы, Мектеп 1974.-380 б.
6. Аникин В.П. Теория фольклора. – Москва, 1996. – 360 стр.
2. Далгат У.Б. Литература и фольклор: Теоретические аспекты. – Москва, 1981. – 280 стр.
3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва., 1976. – 420 стр.